

Галина ДЯДЮРА

© 2001

ОБРАЗНІСТЬ У НАУКОВОМУ СТИЛІ (ДВА ПІДХОДИ ДО ОДНІЄЇ ПРОБЛЕМИ)

Традиційний погляд на категорію образності стосовно її реалізації в науковому стилі полягає в тому, що все ж таки образність є обов'язковою в стилі художньому, а не в науковому. І хоч використання засобів інших стилів є допустимим явищем, образи в науці – це чужорідний елемент. Традиційну точку зору підтримують ті автори, які застерігають проти зловживання чужостильовими елементами. Надмірне використання образних засобів у науковій мові, на думку І.Гальперіна, може призвести до порушення норм стилю¹, захоплення метафорами спричиняє «затемнення» думки (змісту), неточність формулювань, за якою криється і неясність та нечіткість понять². Однак, як зазначають інші дослідники, нетипові елементи стилю (такі, наприклад, як оцінні, модально-суб'єктивні компоненти образності в науковому стилі) спільно з типовими беруть участь у виконанні комунікативного завдання (комунікативної мети стилю)³. Цей чинник змушує ставитися до категорії образності в межах наукового стилю як до однієї з реальних категорій стилю, важливих для його повної реалізації. Уявлення про другорядність, неважливість, факультативність категорії образності в науковому стилі можна вже віднести до застарілих. У цьому переконують новітні дослідження з когнітивної лінгвістики, в яких мову розглядають як інструмент пізнання, а метафору, зокрема, як один з механізмів мислення. Саме в межах когнітології досліджується тісний зв'язок мовної і концептуальної картин світу.

Процес пізнання навколишнього світу можна умовно розкласти на дві частини: 1) етап індивідуальної інтелектуальної роботи (залучаючи накопичене попередниками знання в певній галузі й спостерігаючи певне явище, окремий науковець робить власні висновки й таким чином вносить зміни до наявної в його свідомості системи понять) та 2) етап колективного освоєння нового знання (дослідник сповіщає колег про результат пізнавальної діяльності з метою перекопати їх у слушності своїх поглядів і в необхідності змінити наукову картину світу). На кожному з двох етапів мова відіграє специфічну роль: на першому етапі вона має суб'єктивно-особистісний характер, на другому – соціально-комунікативний⁴.

¹ Гальперин И.Ф. К проблеме дифференциации стилей речи. // Сб. «Проблемы современной филологии». – М.: Наука, 1965. – С. 210.

² Кожина М.Н. К вопросу о средствах образности в научной речи // Ученые записки Пермского университета. – 1966. – № 162. – С.211.

³ Кадомцева О.О. Образность научной речи как стилевая категория // Вісник Київського ун-ту. – 1987. – Вип. 29: Літературознавство, мовознавство. – С. 105.

⁴ Гусев С.С. Метафора как средство связи различных компонентов науки // НДВШ. Философские науки. – 1978. – № 2. – С. 73-74.

Для першого, індивідуального, етапу пізнання властивим є т. зв. інтеріоризація понять, тобто, створення набору чуттєвих образів, за допомогою яких учений з'ясовує для себе певну частину змісту використовуваних ним понять. Активне залучення чуттєвого досвіду в процесі наукового освоєння дійсності ґрунтується на загальних особливостях мисленнєвої діяльності людини, про що неодноразово писали науковці. Обов'язковим моментом пізнання, який доповнює логічні форми мислення, є уява⁵, зокрема творча уява, яка уможливує створення складних когнітивних моделей на основі зорових чи слухових картин, не сприйраних насправді з дійсності.

Чуттєві образи відіграють допоміжну роль – вони організують розумову діяльність дослідника, допомагають перейти від конкретного до абстрактного. Природним є певна суперечливість і фрагментарність допоміжних чуттєвих образів (зрештою вони трансформуються в логічну когнітивну модель, цілком придатну для другого етапу – представлення її до колективного обговорення в співтоваристві фахівців однієї галузі)⁶.

На другому етапі пізнання вимога несуперечливості стає основною. Причому дослідник повинен узгодити не лише старі й нові форми опису, а й суб'єктивно-особистісні способи використання понять із загальноприйнятими в науковому співтоваристві правилами й нормами⁷, – зі своєї інтелектуальної «мови» перейти на загальну інтелектуальну «мову», зрозумілу для всіх. Звичайно, ці дві «мови» мають і спільні, і відмінні елементи. Наявність спільних елементів у двох етапах пізнання зумовлена самою специфікою наукового мислення, яке своєю сутністю становить двосторонній – діалогічний – процес, причому в цьому діалозі обов'язково проявляється стихія «внутрішнього мовлення», навіть така вкрай суб'єктивна психічна діяльність, як уява, здійснюється «в єдності суб'єктивних і об'єктивних сторін»⁸.

Розмежування етапів пізнання на індивідуальний і колективний складники дає змогу переглянути уявлення про природу теоретичного знання, про роль мовних засобів у пізнанні і, зрештою, про співвідношення мови і мислення. Спираючись на праці таких філософів, як Г.Лейбніц, І.Кант, Ф.Шеллінг, Г.Фреге та ін., науковці по-новому підходять до розв'язання цих традиційних для мовознавства проблем.

Так, численні чуттєві образи, що ними оперує вчений на першому етапі пізнання, спричиняють суцільну образність його внутрішньої, індивідуальної мови. Даючи предметові чи явищу назву, називаючи словом певну реалію, людина узагальнює (пор. відомий вислів про те, що будь-яке слово вже узагальнює). Кожне слово – це обов'язково образ, який узагальнює велику кількість об'єктів реального світу. Більше того, це саме слово може позначати й уявлювані предмети, які існують лише в наших думках. «Слова мови ніби заміщують дійсні образи, тобто цілі множини об'єктів сприйманого світу, завдяки чому виникає можливість у процесі діяльності оперувати не самими предметами і, тим більше, не множинами предметів, а їхніми образами. Властивості, функції речей, об'єктивне значення їх у практиці людини, закріплюючись у мові, стають значенням і змістом слів, за допомогою яких мислення створює певні поняття про речі, їхні властивості і прояви»⁹. «Образи мови – це є світ відображення дійсності, яка становить взаємопроникну єдність конкретного й абстрактного, випадкового й необхідного, форми й змісту. Кожен сприйраний об'єкт зовнішнього світу становить конкретну реальність, а з іншого боку, він у процесі сприймання перетворюється на певний абстрактний об'єкт сприймання. Реальний стіл є конкретна реальність, але стіл як продукт сприймання є певна абстрактна реалія, яка становить узагальнення величезної множини реальностей.

⁵ Байкова Р.И. Роль воображения в научном познании. АКД. М., 1969.– С. 10; Кожина М.Н. О понимании научного стиля и его эволюции в период научно-технического прогресса // Научн.–техн. революция и функционирование языков мира: Сб. Статей.– М.: Наука, 1977.– С. 189.

⁶ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

⁷ Там само.

⁸ Кожина М.Н. Цит. праця, с. 189.

⁹ Васильев В.И., Шевченко А.И. Искусственный интеллект: Проблема обучения распознаванию образов.– Донецк: ДонГИИИ, 1997.– С. 17.

Кожен сприйманий об'єкт зовнішнього світу може нести в собі масу випадкових особливостей, але він обов'язково несе в собі абстрактні необхідні особливості образу сприйняття. Стіл може бути прикрашений будь-якими випадковими орнаментами, але він повинен обов'язково мати такі абстрактні, але необхідні властивості, як ніжки і перпендикулярну до них площину та ін. Кожен стіл має свою, відмінну від інших столів, форму, але всі столи, які стоять у їдальні, мають бути пристосовані для прийняття їжі (форма і зміст)»¹⁰.

Визнання важливості образного мислення у пізнавальній діяльності людини спричинилося до перегляду традиційних уявлень про систему образних засобів і їхню роль в осмисленні й вербалізації дійсності. Так, метафора, традиційно досліджувана в межах філології (риторики, стилістики, літературознавства), стала об'єктом когнітивних наук, що вивчають людське мислення; до них увійшла й сучасна лінгвістика¹¹. У метафорі почали вбачати ключ до розуміння основ мислення і процесів створення не лише національно-специфічного бачення світу, а й його універсального образу¹². Сучасна когнітивна лінгвістика, розглядаючи мовну творчість у нерозривному зв'язку з процесами пізнання, мислення і свідомості, переходить із поверхневого, суто мовного погляду на метафору на глибинний, концептуальний рівень її осмислення. Н.Хомський, зокрема, відзначає, що науковці надто довго зосереджувалися на вивченні зовнішніх проявів мови, тобто її екстеріоризованих форм, а нині завдання полягає в тому, щоб дослідити її властивості в системі мислення, тобто проаналізувати інтеріоризовані структури мови. При цьому різнопланові когнітивно зорієнтовані дослідження мають спільну мету – з'ясувати загальні принципи і характеристики структури знання, виявити форми його організації в мисленні людини, встановити роль мови у формуванні, зберіганні і використанні структур знання¹³.

Незважаючи на те, що історія вивчення метафори сягає кількох століть, це багатоаспектне явище так і не одержало до цього часу належного пояснення. Однією з можливих причин такого стану є, очевидно, усталеність традиційного погляду на метафору як суто мовне (в тому числі й мовленнєве) явище. Сучасні ж лінгвістичні дослідження, вивчаючи метафору як мисленнєвий і когнітивний феномен, дають змогу висувати твердження про універсальність метафори, її присутність у концептуальних структурах людського мислення. Метафора, на думку американського філософа і логіка Н.Гудмена, не є просто прикрасою; вона бере активну участь у розвитку знання, заміщуючи застарілі категорії новими, які дають змогу побачити проблему в новому світлі, даючи нові факти й нові світи¹⁴. Метафора є своєрідною моделлю знання і може слугувати інструментом одержання нового знання про світ¹⁵.

Метафора та її роль у пізнанні викликають дедалі більший інтерес у представників різних філософських, логічних, лінгвістичних, риторичних та інших шкіл¹⁶. Особливої уваги заслуговує когнітивна теорія метафори Р.Е.Гаскелла, описові якої присвячено кілька сучасних праць, зокрема «Когнитивная теория метафоры Р.Е.Гаскелла»¹⁷, що становить розширений реферат на чотири статті самого Р.Е.Гаскелла; про цю теорію йдеться й у праці української дослідниці І.Б.Штерн¹⁸. У статті «Джанбаттіста Віко і відкриття

¹⁰ Васильев В.И., Шевченко А.И. Цит. праця, с. 18.

¹¹ Демьянков В.В. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний. Сб. аналитический обзор. – М.: ИНИОН, 1992. – С. 41; Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык, структура и представление знаний. – М.: ИНИОН, 1992. – С. 7.

¹² Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сб.: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз / Ред. Н.Д. Арутюнов и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-6.

¹³ Кубрякова Е.С. Цит. праця, с. 34.

¹⁴ Гудмен Н. Метафора – работа по совместительству // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 194.

¹⁵ Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 179.

¹⁶ Теория метафоры / Ред. Н.Д. Арутюнова, М.А. Жиринский. – М.: Прогресс, 1990. – 512с.

¹⁷ Социальные и гуманитарные науки. Заруб. лит.-ра. Языкознание. Сер. 6. – № 1. – 1993. – С. 22-27.

¹⁸ Штерн И.Б. Выбранные топики та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998. – С. 220-221.

метафоричного пізнання» Р.Е.Гаскелл доводить, що саме італійський філософ і ритор Дж. Віко (1668-1744) був першим, хто з'ясував роль метафори у глибинному мисленнєвому процесі.

За Віко, всі раціональні поняття, ідеї й самі правила логіки й граматики, за допомогою яких вони виражаються, являють собою абстраговані й очищені продукти первиннішого метафоричного, «поетичного» процесу пізнання, тобто еволюційно більш раннього психо-соматосенсорного процесу, який породжує і мову, і думку. Основу цього процесу становить метафоричний перенос, до якого згодом додаються інші тропи – метонімія, синекдоха та іронія. При цьому під тропами розуміють не раціоналізовані риторичні фігури мовлення, а набір логіко-когнітивних операцій, які передують виникненню логіки й відображені в стародавніх казках, міфах та епосах і взагалі у поетичній логіці стародавніх людей. Сама ця логіка становить набір підсвідомих пізнавальних операцій, які лише пізніше були абстраговані в те, що ми тепер розуміємо під логікою. Отже, Дж. Віко довів, що первісні люди могли говорити лише «поетичними реченнями», що казки, міфи та алегорії були первинним і «істинним мовленням». Поступово опановуючи механізми раціональності, стародавні люди вдавалися до метафори, метонімії, синекдохи і, врешті-решт, іронії. При цьому зміст і його носії спершу не розрізнялися. Лише з розвитком іронії відбувається поділ об'єктів і суб'єктів, приходять усвідомлення їхньої істинної відмінності і протиставленості. Тільки тоді виникає справжня свідомість, яка дає змогу відділити «відчуване й уявлене» від ясно й окремо усвідомлюваного¹⁹.

Сучасна людина, вважає Р.Е.Гаскелл, відтворює деякі з тих ранніх когнітивних процесів-реакцій, що були притаманні стародавнім людям. Метафора являє собою первинну когнітивну функцію, невіддільну від раціональної думки та процесу формування понять. Р.Е.Гаскелл досліджує когнітивне просування метафори крізь семантичний простір і зазначає, зокрема, що за рівнем розвиненості метафоричного пізнання всіх випереджають китайці – вони мають здатність до метафори, цього вимагає структура їхньої мови. Китайські ідеограми становлять картини, схожі на позначувані об'єкти. Китайська мова робить її носіїв природженими феноменологами метафори. Саме тому Захід вважає китайський розум загадковим²⁰.

Про тісний зв'язок мови і пізнання йдеться й у когнітивній теорії метафори Е.Мак-Кормака, який, стверджуючи існування глибинних структур людського розуму, говорить про те, що метафора сприяє понятійним зрушенням у пізнанні – ініціює творчий процес пізнання, об'єднуючи не зв'язані поняття для більш глибокого проникнення у суть речей. Метафори, на думку авторів іще однієї когнітивної концепції Дж.Лакоффа та М.Джонсона, використовуються для структурування навколишнього світу та керують інтелектуальною діяльністю людини²¹. І, нарешті, на прикладі політичної метафори А.М.Баранов і Ю.М.Караулов довели, що метафоризація становить специфічну операцію над знаннями і спричиняє зміну їх онтологічного статусу: невідоме стає відомим, а відоме – цілком новим. По суті, відбувається «наведення» нової категоризації на дійсність або на її окремі фрагменти, внаслідок чого руйнується стара категоріальна сітка і формується нова категоризація, що змінює уявлення про дійсність²².

Проблема, тобто те, над чим працює науковець, і метафора, тобто шлях, який проходить думка, встановлюючи зв'язки непізнаного з пізнаним, з різних боків фіксують і висвітлюють творчий характер інтелектуальної діяльності людини, яка є реакцією на зміни в навколишньому світі, на зміни в системі потреб і цінностей²³. Таким чином мета-

¹⁹ Социальные и гуманитарные науки..., с. 22-24.

²⁰ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 221.

²¹ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 221-222.

²² Штерн І.Б. Цит. праця, с. 224.

²³ Жоль К. К. Мысль. Слово. Метафора (Проблемы семантики в философском освещении). – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 266.

фора стає засобом емоційного й інтелектуального освоєння світу²⁴, розширюючи здатність людського розуму до пошуку й відкриття²⁵.

Дослідження закономірностей функціонування і розвитку мислення і свідомості переконують у тому, що свідомість починає активно діяти в проблемних ситуаціях, при цьому краще сприймаючи різне й змінне, ніж однакове й постійне²⁶. Відмінні елементи двох систем породжують – у процесі взаємодії цих систем – різний погляд на те саме явище, а це, в свою чергу, зумовлює виникнення метафори, «структура якої включає в себе як мінімум два різні поняття, пов'язані складним комплексом відношень подібності-відмінності»²⁷. Метафора підкреслює умовність, неповноту ототожнюваних об'єктів і створює контекст «начебто» збігу, в якому на перший план виходить не можливість перенесення інформації з уже освоєної предметної сфери на сферу невідомого, а фіксація специфічних особливостей взаємодії різних способів відображення подібних об'єктів. «Зіткнення нетотожних смислових спектрів породжує якісно нову інформацію, розкриває раніше невідомі сторони змісту понять, включених до структури метафори»²⁸. Отже, метафора за допомогою образності розкриває нові сторони описуваного явища²⁹, а логічна систематизація нового досвіду обов'язково супроводжує й завершує етап чуттєвого його сприймання. Процес вичленування спільних для двох понять ознак здійснюється шляхом емоційно-логічного чи логіко-емоційного зіставлення (тобто, відбувається більш-менш свідомо, на основі схожості ознак двох понять), а проте зрештою логічний аспект виходить на перший план – хоча б тому, що зіставлення відбувається на основі найбільш інформативних однак³⁰. Образ у слові, тобто уявлення, створене словом, як пояснює О.О.Потебня, не є образ як акт свідомості, а «образ образу», тобто вияв відношення нового змісту думки до того, що вже є у свідомості. Інакше кажучи, уявлення є саме той елемент, завдяки якому людська мова на відміну від мови тварин здатна розвиватися в систему, елемент процесу пізнання, що відбувається в напрямі від «раніше пізнаного до невідомого», через перенесення спільної ознаки з пізнаного об'єкта дійсності на пізнаваний³¹.

Отже, нині стає дедалі очевиднішим, що не лише мова людини, а й сфера людського мислення і діяльності метафоричні: «метафора пронизує все наше життя і проявляється не лише в мові, а й у мисленні і в дії. Наша буденна поняттєва система, в межах якої ми мислимо й діємо, метафорична своєю сутністю»³². Аналогічні твердження можна зустріти в багатьох сучасних дослідженнях, у яких метафору вважають одним із невіддільних елементів людського мислення. Так, В.Г.Гак пише: «Метафора виникає в силу глибинних особливостей людського мислення. Якщо висловити думку дещо інакше, зумисне заострюючи її, то можна сказати, що метафора виникає не тому, що вона потрібна, а тому, що без неї не можна обійтися: вона властива людському мисленню й мові як така»³³. Про метафоричність людського мислення говорить і Б.С.Мейлах, відзначаючи, що здатність до метафоризації зумовлена загальною здатністю пізнавати зв'язки явищ дійсності в їхніх переплетеннях і суперечностях³⁴. На важливість метафори

²⁴ Апресян В.Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 35.

²⁵ Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 169.

²⁶ Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 71.

²⁷ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

²⁸ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

²⁹ Нестеренко О.Л. Некоторые особенности метафоры в научном стиле // В помощь преподавателям иностранных языков. – 1974. – Вып. 5. – С. 76.

³⁰ Калмыкова Е.П. О динамике метафоры в научном стиле // НДВШ. Филологические науки. – 1974. – № 2. – С. 84.

³¹ Марцинківська О.Є. Переносне значення та образне вживання // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 25.

³² Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С.387.

³³ Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 12.

³⁴ Мейлах Б. Метафора как элемент художественной системы // Вопросы литературы и эстетики. – Л.: Советский писатель, 1958. – С. 202.

як здатності схоплювати й створювати подібність між дуже різними індивідами і класами об'єктів указує в своїх працях Н.Д.Арутюнова. Ця здатність, на її думку, відіграє величезну роль і в практичному, і в теоретичному мисленні³⁵.

У процесі дослідження механізму метафоризації можна виявити взаємодію двох картин світу – мовної та концептуальної. Концептуальна картина світу є об'єктивною, закріпленою в системі наукового знання. Мовна картина, втілена в індивідуальному досвіді, належить до категорії суб'єктивного. У ході метафоричного процесу елементи концептуального рівня акцентуються авторською думкою, осмислюються за допомогою вербалізованих побудов індивідуального лексикону, які виступають своєрідними поняттєвими фільтрами під час оформлення метафоричних концептів.

Концептуальна і мовна картини світу як елементи метафоричного процесу організовані на основі польового принципу – вони є певним чином структурованими цілісними утвореннями, до складу яких входять центральні й периферійні концепти, роль яких в утворенні метафор різна. Концептуальна модель метафори ґрунтується на суміжності предметно-центричних фреймових структур, в яких під час створення конкретної метафори актуалізується окрема ділянка чи ділянки (фрагменти, слоти) зазначених утворень.

Установлення подібності між окремими слотами суміжних фреймів веде до утворення між ними т.зв. дуги подібності, з'являються міжфреймові сітки, які розрізняються між собою ступенем структурної складності. У межах певної (конкретної) міжфреймової сітки відбувається об'єднання концептів, які взаємодіють у межах певних змістових (сміслових) конфігурацій. При цьому авторська думка «висвітлює» спільні ознаки суміжних концептів – підгунтя їхнього зіставлення. Процес метафоризації, як правило, супроводжується досить складними процедурами, які, однак, складаються з простих операцій над знаннями: заміни змісту слота, перенесення змісту з одного слота в інший, введення нового слота у фрейм, знищення або елімінації змісту слота або всього слота в цілому, згортання фрейму в один або кілька слотів тощо. Мова фреймів є зручною для опису процесів метафоризації саме тому, що це типова мова репрезентації знань, яка не робить різниці між мовною та позамовною інформацією. Це дає змогу формально описувати метафоризацію як процес оперування зі знаннями, виходячи за межі власне мовного значення, в чому й полягає перевага когнітивного підходу до інтерпретації метафори³⁶.

Такий підхід до вивчення природи людського пізнання уможливує встановлення тісних взаємозв'язків між мовною і концептуальною картинами світу. Система вербалізованих знань (мовна картина світу) становить відображення в семантиці більш широкої – концептуальної – картини світу, яка становить глобальну, цілісну, неперервно створювану систему інформації (знань і думок) про універсум, що її має індивід³⁷. Концептуальна картина світу багатша за мовну, оскільки в її створенні беруть участь різноманітні типи мислення, в тому числі й невербальні. А до мовних знань входять знання особливого типу, які є «засобами активізації елементів свідомості та їхнього словесного втілення в процесі формування думки і мовлення. Процес породження мовлення тісно пов'язаний з процесом породження думки, утворюючи єдиний мовно-мисленнєвий процес, здійснюваний механізмами мовленнєвого мислення³⁸. Невербальні знання включають сенсорну, сенсорно-моторну, образну та іншу інформацію, одержувану індивідом з різних джерел. Метафора, таким чином, є своєрідним «містком» між чуттєвою й вербальною інформацією, принаймні вона зближує різні канали, за якими людина отримує інформацію. Метафора, яка є не лише феноменом мови і мовлення, а й насамперед первинним механізмом людського мислення, де вона відіграє роль одного з основних

³⁵ Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (заметки о взаимодействии концептов) // Тождество и подобие, сравнение и идентификация. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1990. – С. 15.

³⁶ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 225.

³⁷ Павленіс Р.І. Проблема смысла. – М.: Мысль, 1983. – С. 280.

³⁸ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – С. 115.

способів обробки інформації, входить і до мовної картини світу, і становить невіддільний складник концептуальної картини, організовуючи й структуруючи простір мислення. Словом, метафора отримала в науковій літературі «громадянські права», за образним висловом Н.М.Разінкіної, і входить як один з елементів до системи науково-логічного пізнання³⁹. З іншого боку, мову нині розглядають як засіб проникнення в таємниці людського пізнання, як інструмент пізнання, призначений для набування, використання і зберігання знань⁴⁰.

Підхід до метафори як до засобу пізнання репрезентує у своїх працях російська дослідниця Н.Д.Арутюнова. Вона, зокрема, зазначає, що одним із перших зарубіжних дослідників, які прямо пов'язали метафору з науковим пізнанням, був американський логік і філософ М.Блек, – він ще в 1962 р. нарікав на те, що філософи, загалом цікавячись мовою, уникають вивчати феномен метафори, тимчасом як її сутність (не в стислому вираженні наявної подібності, а у створенні нового символу) переконливо свідчить про активну участь у процесі пізнання. Арутюнова цитує Бергрена, який твердив, що в науці метафора не менше необхідна, ніж у поезії. Щоправда, вона відзначає і непослідовність науковця: якщо в першій частині своєї праці він висуває положення, яке відповідає концепції Блека, то в другій – дедалі більше схиляється до розуміння метафори як прихованого у глибині моделі образу. При цьому відмінність між поетичною і науковою метафорою (на цій відмінності він раніше наполягав) зводиться лише до ступеня емоційної оцінки: в мистецтві ця оцінка має більше значення, в науці – менше; а природу метафори науковець, по суті, не з'ясовує, хоча Арутюнова виводить із усього контексту цитованої праці думку про певну абстрактну схему відношень всередині системи – взаємозв'язків наочного образу і теоретичного уявлення. На думку Арутюнової, до перших дослідників логічної сутності метафори належить М.Хесс – фахівець у галузі логіки і методології наукового пізнання, яка активно виступає проти зведення метафори до «прихованого порівняння», відзначаючи неможливість збереження еквівалентності змісту при заміні всіх виражень другої системи мовними конструкціями першої. Хесс вважає, що метафора переносить асоційовані й імпліцитні набори ідей з другої системи на першу, тим самим одночасно змінюючи обидві системи. Саме тому пояснення завжди є взаємною адаптацією використовуваних мов, а не заміщенням однієї іншою. Під час виникнення метафоричного контексту змінюється і головний суб'єкт (на який спрямовано пояснення), і додатковий (з допомогою якого воно будується). З погляду Хесс, метафора, як і наукова модель, призначена для комунікативної діяльності, оскільки вона не містить у собі суперечності, по-новому, незвично узгоджуючи різні галузі. Тому метафору використовують на перших етапах пізнання для досягнення розуміння нових фактів. Арутюнова наводить і думки Мак-Кормака, який вважає мову науки суттєво метафоричною, оскільки зміст термінів не зводиться до точних дефініцій, а великою мірою залежить від нових контекстів, у які потрапляє термін, і від тих, у які це слово входило раніше; будь-який термін (точніше – нове значення терміна) завжди зберігає зв'язок зі старим значенням, що забезпечує комунікативність залучуваних до наукового обіку новацій. Зі своїх роздумів щодо сутності і функцій метафори дослідниця робить загальний висновок про те, що метафоричні засоби забезпечують підвищення цілісності знань людини про навколишню дійсність. Зрозуміло, що така цілісність може інколи виявитися ілюзорною, але без використання метафор пізнання неможливе⁴¹.

Отже, традиційні погляди на метафору останнім часом суттєво змінилися. Когнітивний підхід до аналізу цього феномена розкрив глибинні, концептуальні механізми різноманітних переносів, які віддзеркалюють механізми мислення. Нове осмислення метафори не лише підтвердило традиційну думку про тісний взаємозв'язок мови і мис-

³⁹ Разинкина Н.М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 205.

⁴⁰ Демьянков В.В. Цит. праця, с. 47.

⁴¹ Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 104-125.

лення, а й уможливило розвиток нових підходів до аналізу таких когнітивних процесів, як аналогія, тотожність, подібність тощо, і привело до розуміння метафори як інструменту людського мислення, який має велику евристичну силу і може застосовуватися до об'єктів складної природи, які піддаються моделюванню.

Новий погляд на метафору став відправною точкою досліджень у цілому ряді лінгвістичних праць. При цьому в межах традиційних лінгвістичних концепцій, завдяки яким було здійснено багатоаспектний аналіз метафори, остаточно сформувалося коло тих питань, розв'язання яких стає можливим лише на сучасному етапі розвитку теорії мови. Усвідомлення того, що метафора – це і явище семантики, і продукт прагматики, і психологічний, і когнітивний феномен, дало змогу по-новому підійти до з'ясування ролі і місця метафори в науковій діяльності і в реальному продукті цієї діяльності – науковому тексті.

Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ ґрунтується на визнанні того, що образ (у тому числі його найвищий вияв – метафора) обов'язково присутній у мові, оскільки є відображенням образності людського мислення. Широке розуміння образності характерне для багатьох дослідників метафори. Так, О.О.Кадомцева, яка досліджувала метафори у філософських текстах, відзначила: «Кожне повнозначне слово при сприйманні викликає образ-уявлення. В цьому розумінні «необразних» слів і висловів у мові немає. Однак при сприйманні абстракції образ-уявлення супроводжується уявою, яка посилюється чи послаблюється. Науково-філософська метафора має яскраво виражену тенденцію не підсилювати уяву, а «приглушувати» її, що пояснюється прагматичною функцією тропу, якщо він термін. Тому семантична структура метафор у даних текстах повністю мотивована мірою стирання образної семантики – з одного боку, з іншого – градацією образності до край оцінної»⁴².

У результаті багаторічних і різнобічних досліджень мовної метафори виникли найрізноманітніші визначення її функцій, а також запропоновано різні варіанти моделей метафоричних переносів. Як правило, науковці зазначають, що у метафорі порівнювані об'єкти повинні і відрізнятися один від одного, й одночасно бути чимось схожими. Так, С.С.Гусев говорить про те, що структура мовної метафори включає в себе як мінімум два різні поняття, пов'язані складним комплексом відношень схожості/несхожості⁴³.

Певна несхожість зближуваних елементів створює семантичну напругу між ними, т. зв. синергію. Напруга між буквальним і переосмисленим значенням виникає за рахунок контрастності і може викликати емоційний ефект, який нагадує за силою відчуттів ефект від електричного розряду. На думку В.Н.Телія, синергія властива таким метафорам, у яких когнітивна «обробка» проходить на дуже складній подібності, яка виходить із майже немислимих, абсолютно нестандартних відповідностей⁴⁴.

Найбільш яскравою альтернативою порівняльно-зіставної концепції є широко відома теорія інтеракції, уперше викладена англійськими лінгвістами М.Блеком і А.Річардсом. На думку М.Блека⁴⁵ метафоризація проходить як процес, у якому взаємодіють два об'єкти (чи дві сутності) і дві операції, через які здійснюється взаємодія. Одна із цих сутностей – це той об'єкт, який позначається метафорично (primary object). Друга сутність – допоміжний об'єкт (subsidiary object), який співвідноситься з позначенням уже готового мовного найменування. Ця сутність і використовується як фільтр при формуванні уявлення про першу. Кожна із взаємодіючих сутностей додає до результату процесу свої системи традиційних асоціацій (the system of associated commonplaces), звичайні у випадку стандартного використання мови, що й забезпечує розпізнавання мовцями метафоричного смислу. Крім того, метафоризація передбачає і деякий смисловий контейнер,

⁴² Кадомцева О.О. Структура и функциональные особенности метафоры в научной речи. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев: Институт языкознания им. Потебни, 1988. – С. 10.

⁴³ Гусев С.С. Наука и метафора. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – С. 123.

⁴⁴ Телія В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 35.

⁴⁵ Блек М. Цит. праця, с. 163-165.

або контекст, у якому ніби фокусуються релевантні для позначення першої сутності риси, в чому й полягає взаємодія учасників метафоризації. Концепція Блека мала широкий резонанс у логіко-філософських дослідженнях мови, який викликав появу цілого ряду праць, що так чи інакше розвивали цю теорію.

Сама ідея інтеракції як основного породжуючого механізму метафори є надзвичайно плідною. Завдяки такому погляду на метафору в ній виявлено як змінювані у свідомості суб'єкта, який створює метафору (чи сприймає її), обидві взаємодіючі сутності, які мають, звичайно ж, форму ідеального (гносеологічного образу або «думки про речі»⁴⁶.

Е.Котюрова пояснює механізм утворення образу, спираючись на поняття семантичного поля. Вона відзначає, що при сприйманні метафори у свідомості носія мови виникає образ, оснований на взаємодії уявлень про два різні явища дійсності, причому механізмом такої взаємодії є асоціація. При аналізі ряду метафор звертає на себе увагу той факт, що багато з них потрапляє в те саме асоціативне поле, яке є результатом взаємодії двох семантичних полів – поля, яке одержує образ, і поля, яке дає образ. На думку дослідниці, деякі із асоціативних полів можуть бути досить активними творцями метафор у тій чи іншій мові⁴⁷.

Концепція семантичного поля суттєво прояснила питання про механізм метафоричного переносу. Однак, як зазначає В.В.Петров, вона залишила поза полем зору механізм вибору проєктованих характеристик. Очевидно, що поняття, які поєднуються в метафоричному виразі, повинні належати до різних семантичних полів. Ясно також і те, що в основі відбору і подальшого узгодження характеристик лежить їхня подібність. Але яким чином безпомилково і, головне, у край обмежений час можна фіксувати цю схожість? На ці питання концепція семантичного поля не дає задовільної відповіді⁴⁸.

Механізм утворення образу, зокрема метафори, у концепції А.М.Баранова описано як близький до моделі міркування за аналогією, в основі якої лежить уявлення про передачу інформації (знань) між двома концептуальними поняттями (domains): джерелом (source), або базою (base), і метою (target). Поле джерела обов'язково наявне в актуальній або віртуальній пам'яті когнітивної системи. Для вивчення поля джерела і поля мети А.М.Баранов використовує поняття фреймів та сценаріїв. Фрейм становить опис типізованої ситуації або об'єкта і складається зі слотів, які представляють певний тип інформації, що є визначальним для фрагмента дійсності. Метафоризацію в такому разі можна представити як сукупність формальних процедур над двома чи більше фреймами. Наприклад, метафоричний зміст може базуватися на переносі концептуального змісту фрейму-джерела в однойменний слот фрейму-мети. З когнітивного погляду, метафоричне значення не є елементарним: воно формується внаслідок цілого комплексу обробки знань. Процес метафоризації супроводжується досить складними процедурами, які складаються з простих операцій над знаннями: заміна змісту слота, перенесення змісту з одного слота в інший, введення нового слота у фрейм, знищення або елімінація змісту слота або всього слота в цілому, згортання фрейму в один або кілька слотів тощо. «Мова фреймів, – робить висновок І.Б.Штерн з опису теорії А.М.Баранова, – є зручною для опису процесів метафоризації саме тому, що це типова метамова репрезентації знань, яка не робить різниці між лінгвістичною та екстралінгвістичною інформацією. Це дає змогу формально описувати процеси метафоризації як операції над знаннями, виходячи за межі власне мовного значення, в чому і полягає перевага когнітивного підходу до інтерпретації феномена метафори»⁴⁹.

⁴⁶ Телия В.Н. Цит. праця, с. 33.

⁴⁷ Котюрова Е.Г. Ассоциативная структура метафоры в политических текстах // Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов научно-метод. конференции. – Даугавпилс: Даугавпилсский пед. институт, 1991. – С.72-73.

⁴⁸ Петров В.В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу. – Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С.139.

⁴⁹ Штерн И.Б. Цит. праця, с. 225.

Інші дослідники при з'ясуванні механізму образності звертають увагу на те, що будь-який образ виникає в результаті одночасної реалізації двох значень (номінативного і похідного) однієї лексичної структури за обов'язкової наявності спільної семи (або двох значень з двох різних лексичних структур на основі однієї спільної логічної ознаки). Саме тому остаточний результат дії механізму утворення образності – метафора – характеризується семантичною двоплановістю, тобто одночасною наявністю в ній двох різних своєю природою і функціями значень слова. З погляду логіки, метафора становить водночас і операцію аналізу, й операцію синтезу: виділяючи й називаючи якусь ознаку предмета чи явища, вона ніби аналізує, виявляє найбільш індивідуальне, а узагальнюючи найтипніше, синтезує новий образ⁵⁰. Наслідок утворення образу – досягнення пізнавальної гармонії: розумове зусилля під час створення образу долає суперечність зіставлюваних змістів. «Метафора, – зазначає Н.Д.Арутюнова, – починається з операції зі смислами, яка суперечить логічному мисленню, і приходять до підкорення смислу законам логіки»⁵¹.

Механізм утворення образу полягає в перенесенні найменування того чи іншого предмета (явища) на інший предмет (явище) на підставі їхньої схожості за різними ознаками (від зовнішнього вигляду до враження, яке вони викликають); необхідною умовою образного переосмислення є наявність певної спільної ознаки – основи порівняння, яке відіграє роль своєрідної зв'язки між двома предметами думки – названим поняттям і поняттям, названим раніше; ті сутності, які беруть участь у процесі утворення образу, можуть бути представлені у вигляді двох взаємозв'язаних в єдине ціле, структурованих семантичних полів; при утворенні образу здійснюється взаємодія полів, на ділянці пересікання яких виникає спільне асоціативне поле; в утворенні образу беруть участь різні «шари» (фрагменти) лексичного значення слова. У науковій літературі є, однак, думка про те, що метафору не можна зводити до порівняння: «Метафора «мармурова рука» в цьому випадку може бути витлумачена як порівняння з елімінованою вказівкою на спільну ознаку, що допускає включення у спектр характеристик основного суб'єкта метафори (рука) і таких якостей мармуру, як «твердість» і «гладкість» тощо. Хоч така реконструкція і можлива, але навряд чи вона є основним механізмом виникнення метафоричного контексту. Не випадково М.Блек активно виступав проти подібного підходу, справедливо вбачаючи у зведенні метафори до порівняння надмірне спрощення реальних процесів мовної діяльності»⁵². Пор. також погляди В.В.Петрова, який вважає, що процес метафоризації не зводиться до перенесення найменувань з однієї предметної сфери до іншої чи до приписування основному суб'єктові метафори властивостей допоміжного⁵³.

Досліджуючи семантичну структуру наукової метафори, О.О.Кадомцева ставить питання про те, чи можна вважати функціональне вживання слів одного класу виходом на метафору, чи при цьому, як зазначає Н.Д.Арутюнова, допустимим є лише поєднання і функціональне зближення слів різних підкласів (на думку Н.Д.Арутюнової, «письменник – учитель життя» – не метафоричне порівняння, а «поет – лакей» – метафоричне). О.О.Кадомцева доходить висновку, що у сфері наукової мови переважно зустрічається функціональне зближення чи подібність за ознакою будови: *пам'ять машини* (мозку) – *будова пам'яті машини* (людини), *механізми пам'яті машини* (мозку); *людина – годинниковий механізм* (ознака подібності будови: тонкий, чутливий, складної будови механізм)⁵⁴.

⁵⁰ Калмыкова Е.П. Цит. праця, с. 83-84.

⁵¹ Арутюнова Н.Д. Функциональные типы языковой метафоры // Известия АН СССР. Серия яз. и лит. – 1978. – Т. 37. – № 4. – С. 341.

⁵² Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 127.

⁵³ Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 127-128.

⁵⁴ Кадомцева О.О. Образность научной речи как стилевая категория // Вісник Київського ун-ту. – 1987. – Вип. 29: Літературознавство, мовознавство. – С. 105-106.

Отже, гносеологічний образ, створений на основі зіставлення пізнаваних понять з пізнаними, відображає сукупність асоціативних зв'язків між елементами когнітивної моделі. Пор у текстах: «Особливістю кваркових електромагнітних струмів є те, що кожен з них являє собою суму за трьома кольорами кварків (фотон не розрізняє «кольорів», він «дальтонік»)…» (ФС,274)⁵⁵. Фотон «дальтонік» тому, що не реагує на таку характеристику інших елементарних частинок, яку назвали «колір». Тут образне «дальтонік» ужито до образного «кольори» (кварки не мають кольорів у звичайному розумінні); «Абсолютно чорне тіло – тіло, яке цілком поглинає світло будь-якої частоти при будь-якій температурі цього тіла... При підвищенні температури Абсолютно чорне тіло може стати розжареним білим тілом, але залишиться «чорним» у розумінні цілковитого поглинання світла всіх довжин хвиль, які на нього падають...» (ФС,8). У фізиці елементарних частинок запровадження назв кольорів для умовного позначення характеристик явищ у мікросвіті не лише зумовлює залучення суміжних із назвами кольорів слів (як наведене у прикладі образне вживання лексеми «дальтонік»), а й спричиняє введення термінів в антонімічні пари (чорне тіло може стати білим, але залишитися чорним – такі приклади доводять великий ступінь умовності й образності термінології фізики елементарних частинок). Таким чином, парадигматична образність є складником концептуальної картини світу, і, беручи участь у формуванні наукового знання, функціонально відрізняється від образності синтагматичної, притаманної художньому тексту. Відмінність виявляється головним чином у більшій об'єктивності парадигматичної образності порівняно з індивідуальним характером образності синтагматичної.

Спостереження над текстами, присвяченими описові теорії елементарних частинок, підтвердило загальні міркування щодо утворення наукових понять як кінцевого підсумку парадигматичної образності: «Донор (у напівпровіднику) – домішка (дефект), яка легко віддає електрони основному напівпровіднику, спричиняючи електронну провідність...» (ФС,88). Пор.: донор (від лат. dono – дарую) людина, яка добровільно віддає кров (для використання у медичних цілях) або тканину чи орган для пересадки. Легко віддає – не треба прикладати багато енергії, щоб електрон залишив свій рідний атом і перейшов до іншого. В образному переосмисленні бере участь побічна оцінна сема: «... легко віддає...» – «добровільно віддає» – тут образ терміна, запозиченого з медичної термінології, поширився й на його дефініцію: домішка легко – як донор добровільно, без сили, примусу, тиску – віддає.

Образні терміни, зумовлюючи вибір нетермінологічних засобів, поширюють свою образність на нетермінологічні компоненти тексту і таким чином спричиняють утворення образного контексту: «... входячи в хмаринку поляризованого вакууму, що оточує кварк, вони (глюони) збільшують заряд екранованого кварка в міру віддалення від нього і зменшують – в міру наближення. Це приводить до явищ конфайнменту і асимптотичної свободи...» (ФС,65). Конфайнмент – перебування кварків (антикварків, глюонів) у вічно зв'язаному стані в адронах (від англ. confinement – ув'язнення) (ФС,153). Хмаринка – оточує кварк, кварк наче перебуває у в'язниці. Для англомовних науковців слово конфайнмент, очевидно, є більше прозорим, оскільки прямо вказує на наявність якихось сталих зв'язків. Пор також: «Античастинки – специфічні партнери елементарних частинок... у електрона – позитрон, у протона – антипротон, у нейтрона – антинейтрон...» (ФС,17) (граматичне оформлення висловлювання підтримує образність усього контексту: партнер – у мене, у нього...).

Спостереження над функціонуванням образних засобів у науковому стилі переконують у тому, що образи різного типу, попри своє начебто емоційне призначення і, на перший погляд, недоречність у строгому науковому викладі, є досить часто вживаними. Загальна особливість використання образних засобів у науковому стилі – прагматичний характер образності. Це пояснюється комунікативним призначенням стилю – забезпечувати опти-

⁵⁵ Приклади взято з книги: Біленко І.І. Фізичний словник. – К.: Вища школа, 1993. – 319 с. (номер сторінки подано в дужках після умовної назви джерела – ФС).

мальне спілкування науковців у сфері, для якої прагматизм із його похідними якостями (об'єктивністю, строгістю, послідовністю, однозначністю) є основною рисою.

Отже, традиційний і новий підходи до проблеми образності в науковому стилі, по суті, ведуть до протилежних висновків: традиційний погляд залишає для образності лише сферу художньої літератури, а в науковому стилі відводить їй другорядну, епізодичну, допоміжну роль; когнітивний підхід, навпаки, вважає образність одним з основних інструментів пізнання. Можливо, цю суперечність допоможуть подолати новітні дослідження, в яких художню і наукову сфери хоч і протиставляють, а проте відносять до таких проявів свідомості людини, яким властиві спільні чуттєво-поняттєві явища⁵⁶. Такий підхід дає змогу по-новому інтерпретувати і проблему образності в науковому стилі.

⁵⁶ Див., наприклад: Лабашук М.С. Вербалізація понятійно-чуттєвого пространства феноменів свідомості в науковому і художньому типах мислення. – Автореф. дис. ... докт. філол. н. – Краснодар, 2000. – 36 с.